

Иван Шишманов и националната митология

Надя Данова

Задачата ми да говоря за отношението на Иван Шишманов към националната митология е облекчено много от съществуването на книгата на Георги Димов¹ за Шишманов, както и на изследванията на Петър Динев² и Елка Дроснева³, посветени на някои аспекти от делото на Шишманов. В работата ми по темата съм се опирала на текстовете, излезли от ръката на Шишманов, на съхранени в архива му материали⁴ и разбира се, на публикациите на Николай Аретов, посветени на проблемите на формирането на националната идентичност⁵ и най-вече на страниците от тях, анализиращи националната митология⁶. Тъй като от десетилетия работя в областта на гръцката история, проблемът за българо-гръцките взаимоотношения е бил винаги един от проблемите, които са привличали вниманието ми. И смея да твърдя, че именно в трактовката на тази проблематика Шишманов прави най-сериозния принос за оттласкване от митовите, сътворени през епохата на изграждането на националната идентичност.

Както е известно, още от първите десетилетия от съществуването на свободната българска държава историците насочват вниманието си към изминалите две столетия. В усилията си да проучат явленията в областта на културния и идейно-политическия живот на българското общество през XVII–XIX в. те, напълно естествено, се изправят пред задачата да заемат позиция към важния проблем за ролята на гръците и гръцката

¹ Димов, Г. Иван Шишманов строител на българската национална наука и култура. С., 1988.

² Динев, П. Проф. Иван Д. Шишманов и гръцката литература. – В: Проблеми на теорията и историята на литературата. С., 1984, 59–64; Meme. Le professeur Ivan Sismanov et la culture hellénique. – В: Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV до средата на XIX век. С., 1984, 7–13. Същото в Д и н е к о в, П. По следите на българската литература и наука. С., 1988, 136–142.

³ Дроснева, Е. Теоретико-исторически проблеми на Българското възраждане в творчеството на Иван Шишманов. – Език и литература. 1994, N 1, 91–96.

⁴ Научен архив на Българската академия на науките, ф. 11 К Иван Д. Шишманов.

⁵ Аретов, Н. Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX век). Към постановката на проблема. – В: Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха (XIX–XX век). С., 2001, 5–53. Вж и томовете Балкански идентичности в българската култура от модерната епоха XIX–XX в. Състав. Николай Аретов и Николай Чернокожев. Ч. 1. С., 2001; Ч. 2. С., 2001; Ч. 4. С., 2003.

⁶ Аретов, Н. Похитената идентичност. Възрожденският мит за изгарянето на български книги. – В: Език. Литература. Идентичност. С., 1999, 41–59; същият. Похитената вяра и българската национална митология. – Литературна мисъл, 2001, № 1–2, 55–86.

култура в българската история, както и за българо-гръцките взаимоотношения през тези решаваща за българите епоха. Оказва се, че именно при изследването на тази проблематика на българските учени се налага да проявяват най-сериозно хладнокръвие и добросъвестност, тъй като трябва да преодоляват дълбоко вкоренени предразсъдъци, наследени от изминалата епоха.

През последните години беше разработена и постепенно възприета от голяма част от работещите в областта на хуманитаристиката теорията за нацията като „въобразена общност“⁷. Моите наблюдения върху текстовете от Балканите през XVIII и XIX век ми дадоха основание да приема, че тази теория „работи“ при условията на Югоизточна Европа и до голяма степен помага при обясняването на явленията, свързани със сложните процеси на формирането на националните идентичности. Именно през епохата на формирането на българската национална идентичност представителите на българската интелигенция, които изиграват водещата роля за създаването на „въобразената общност“, постепенно конструират националния наратив и изграждат необходимите на общността митове, чрез които да я легитимират пред нея самата и пред „Другите“. Плод на тази епоха е и митът, че Цариградската патриаршия провежда отколешна системна политика за елинизирането и националното претопяване на българите, че нейните представители сред българите унищожават българските ръкописи и книги, и че гръцките училища, книжнина и духовници играят изцяло отрицателна роля в духовния живот на българите като оръдия на тази политика, мит целящ да отграничи „своето“ от „другия“, да противопостави „своето“ на „чуждото“, да покаже предимствата на „своето“ и прехвърли на „другия“ вината за някои свои несъвършенства. Без да се спирам подробно на процеса на формирането и функционирането на националните митове в българска среда, разкрити така убедително от Николай Аретов, си позволявам да твърдя, че именно митът за злокобната роля на гърците е най-добре разработен в нашата книжнина именно поради относителното изпреварване на българите от страна на гръцкото общество по пътя на стопанското и културното развитие, с което то става привлекателно за българите и се превръща в заплаха за българската национална идентичност. Този мит с неговите характерни персонажи присъства в трудовете на Г. С. Раковски, В. Априлов, Ст. Захариев, Петко Славейков и пр. и дава своето отражение и върху трудовете на авторитетни автори като М. Дринов, Сп. Палаузов и К. Иречек, а също прониква в българските учебници по история и се превръща в наш национален стереотип⁸. Важна роля за форми-

⁷ От богатата литература по въпроса ще се огранича да цитирам само основните издания: **Андерсън, Б.** Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма. Превод Я. Генова. С., 1998; **Смит, А.** Националната идентичност. Превод Н. Аретов. С., 2000.

⁸ По този въпрос вж. подробно **Данова, Н.** Образът на гърци и западноевропейци в българската книжнина през XVII–XIX век. – В: Балканските идентичности в българската култура. С., 2003, 92–132.

рането и утвърждаването на този мит изиграва охлаждащото на отношенията между българи и гърци в резултат от сблъсъка на техните национални платформи и най-вече след разгарянето на българо-гръцката църковна разпра, както и едновременно с това протичащия процес на формирането на гръцката национална доктрина Мегали идея, която през 40-те години на XIX век започва да дава своето отражение в цялостния живот на гръцкото общество. Основен елемент в теоретичната обосновка на Мегали идея е тезата за единството и континуитета в гръцката история, за вечността, неизменността и дълготрайността на гръцката нация от античността до днес и за вековното съществуване на нейните тежнения към елинизирание на подвластните на султана и Цариградската патриаршия източноправославни⁹.

Иван Шишманов е първият български автор, който прави опит да анализира мита за отколешната елинизаторска политика на Цариградската патриаршия и прави успешен опит за неговото преодоляване. Още в своята появила се през 1894 г. своя студия, посветета на Константин Фотинов Шишманов заема напълно трезва позиция по отношение на ролята на гръцката култура в българската история и мястото на българо-гръцките контакти в нея. Спирайки се на множество извори от епохата, той разкрива многобройни прояви на положително отношение към гърците у българи като Иванчо Богоров, Райно Попович, Константин Фотинов, Натанаил Охридски и пр. Шишманов припомня и похвалното стихотворение на Неофит Рилски за Иларион Критски, на когото, както знаем е вменена вината за унищожаването на търновската патриаршеска библиотека. Събраните от Шишманов извори го карат да постави ясно въпроса: „Всеобщо е въззрението, че гръцкото духовенство от искони и систематически е преследвало българската книжнина. Привеждат се много примери от вандалски опропастявания на цели библиотеки със старобългарски ръкописи... Чудно и необяснимо противоречие, ако се приеме, че Фенер от самото начало съзнателно е искал да затрие българщината от лицето на земята! От една страна се горят цели библиотеки със стари черковни книжа, собствено никому по онова време ненужни, от друга се поощрява възраждането на младата национална книжнина. Няма съмнение, че Фенер скоро видя опасността и действително захвана да преследва всичко българско, но кога именно? От коя дата се начева въобще систематическото преследване на всичко българско? Истина ли е, че националната вражда между българи и гърци си води началото тъй отдавна, както се мисли у нас?“¹⁰ Въз основа на внимателния и добросъвестен анализ на натрупаните сведения и на множество издирени от него извори Шишманов формулира твърдението: „До 1830 г., нека не ни се види чудно, че българи и гърци можаха до тази епоха да живеят мирно едни

⁹ По този въпрос вж подробно. Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980.

¹⁰ Шишманов, Ив. Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. – Сб. НУНК, кн. XI. С., 1894, с. 652 и бел. 2 на същата страница.

до други. Патриаршията до това време не беше се преобърнала още в чисто гръцки национален институт. Повечето гръцки владици еднакво се отнасяха към своето паство – без разлика на българи, власи или гърци – еднакво го милваха, еднакво го скубеха. В последното отношение гръцката патриаршия беше интернационална... Преди това време не можеше и да става сериозно дума за национална вражда и преследвания между гърци и българи. Натегнатите отношения между тия два елемента бяха дълго време повече следствие от класова омраза, а не от различни национални стремежи¹¹. Шишманов доказва тази своя теза, опирайки се на базата на богата аргументация, извлечена от българската възрожденска книжнина, но и благодарие на наблюденията си върху културното и политическото развитие и на останалите балкански народи.

Шишманов решително се обявява срещу антиисторическия метод да се отнасят съвременни ни явления назад в миналото и продчертава необходимостта всяко явление да се разглежда в неговия конкретен исторически контекст. Доказва несъстоятелността на опита да се използват събития и факти от българската история от втората половина на XIX век, от годините на българо-гръцката църковна разпра, за да се дава цялостна оценка на политиката на Цариградската патриаршия. Подчертава, че процесът на елинизация на българите преди 40-те години на XIX век е естествен процес и има за основа взаимоотношенията между българи и гърци в областта на социално-икономическия и културно-религиозния живот, като се дължи най-вече на по-ранното развитие на гражданските слоеве при гърците.

Шишманов решително се противопоставя на обвинението някои българските възрожденски автори срещу гръцкото духовенство, че то системно преследвало и унищожавало съществувала до този момент богата българска книжнина и по този начин върху гърците се хвърля вината за оскъдността на българската книжнина. Запознат прекрасно с културната развитие на европейските народи Шишманов ррегистрира факта, че и в историята на почти всички европейски народи навлезли в епохата на формирането на националната идентичност присъства под някаква форма темата „и ние сме имали богата книжнина, и култура, но враговете ни са я унищожили“. Знаем отлично, че „проклетите“ французи са унищожили богатата средновековна немска книжнина, а от своя страна именно германците са сторили същото по отношение на чешките куртурни паметници. Шишманов привежда примерите с фалшификациите в английския, френския, руския и чешкия културен живот и въз основа на тези наблюдения той обобщава: „Види се, че съществува тука някой фатален закон, който неумолимо се проявява в началото на всяко научно възраждане“. Той търси обяснение за „бълнуванията на Раковски“, за неговите „исторически фантазии“, които, както Шишманов подчертава са, според него „добре обмислени и ефектът им е размерен“ със стремежа да докаже, че и ние сме имали своя книжнина. Тук ще си позволя да приведа мисли на Шишма-

¹¹ Пак там, с. 643.

нов, който са изказани по повод на своеволията на авторите романтици да произвеждат фалшификати, но тези мисли чудесно обясняват и наличието на тезата за въображаемите богати български библиотеки, унищожени от гръцките владици. Позволявам си да цитирам пълния текст на Шишманов, тъй като той по прекрасен начин илюстрира почтенността на учения, който именно поради доброто си самочувствие си позволява самоирония, която в никакъв случай не влиза в разрез с неговата огромна любов и дълбоко уважение към дейците на българския XIX век: „Едно време, когато славянските племена не можеха с нищичко да се похвалят пред света, такива средства бяха донякъде извинителни. Трябваше да се докажи на зловните врази по какъв да е начин, че славяните не падат подолу от индийците, които се гордеят със своите Веди и колосалните си епопеи Рамайна и Махабхарата, нито от персийците, които притежават такава огромна своя книга като Зендавеста, нито от евреите, които са подарил Библията на света, нито от гърците, които са дали образец за всички епопеи в своята Илиада и в Одисеята. Даже французите и немците сполучиха да открият своите народни епопеи: Нибелунгите и Роланд, а славяните нищо, нищо подобно нямат? Такъв срам не можеше да се търпи. От где да е, трябваше да се намерят средства, за да се докаже на неприятелите, че и ние сме хора, и ние имаме славна история, оригинална култура и свой собствен пантеон, пълен с всякакви богатства, дребни и едри, но в никакъв случай поне не по-малки от немските или гръцките“. Шишманов апелира към трезво отношение към проблематиката и настоява, че „С умишлени или наивни фалшификации, каквито доскоро са били на мода не само у славяните, но и у другите европейски народи, не може нищо вече да се постигне“¹².

Шишманов се противопоставя на един от най-упоритите митове, наследен от романтичната историография, и особено старателно разпространяван от Славейкив, че българите не са възприели нищо положително от гърците освен „гръцкият начин на живот“, който е укорителен. Шишманов отхвърля романтичната теза за изцяло негативната роля на гръцката култура и просвета, базираща се на факти от периода в историята, когато действително гръцката просвета е изчерпала положителната си роля за българите. Чрез множество факти, извлечени от изворите, Шишманов доказва, че поколението на Константин Фотинов, т. е. за първото поколение от българска светска интелигенция, гръцкото училище и гръцката книжнина играят ролята на важна школа, която им помага да дадат тласък на българското културно развитие. Шишманов подчертава, че именно това поколение, изиграло основополагаща роля в българския културен живот, формира своите възгледи по основните проблеми на своето време благодарение на общуването си с гръцката книжнина и гръцките културни центрове. Ролята на гръцката култура и най-вече на гръцката книжнина при изграждането на идейния живот на българите е раз-

¹² Шишманов, Ив. Значението и задачите на нашата етнография. – В: Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. II. С., 1966, 18–19.

крита на основата на богат материал и в студиите на Шишманов, посветени на Неофит Рилски, в които Шишманов доказва убедително, че именно гръцките образци служат на дейците на българския културен живот при изграждането на българската образователна система, отговаряща на изискванията на времето, а също и при съставянето на книжнина, необходима за този етап от развитието на българското общество. Шишманов подчертава ролята на гръцкия опит в създаването на българския периодичен печат, посочвайки гръцките образци, послужили на Фотинов при издаването на „Любословие“. Богатата му информираност му позволява да разкрие значението на трудовете на дейците на гръцкото Просвещение А. Кораис, К. Кумас, К. Икономос и пр. в изграждането на идеите на дейците на българското Просвещение. Изтъква и мястото на гръцкия пример в развитието на такива важни проблеми като проблема за общонационален книжовен език, който по своята значимост и роля е проблем за цялостното духовно развитие на българите. Шишманов подробно разисква и проблема за ролята на гръцката книжнина като посредник между българите и европейската култура. Шишманов обсъжда и същественния проблем за ролята на гръцкия опит в развитието на българския църковно-национален проблем. Познавайки добре гръцката история Шишманов подчертава, че в борбата си срещу властта на Цариградската патриаршия българите черпят от аргументаците на дееца за гръцка, независима от Цариград църква Т. Фармакидис. Натрупаният богат материал за отделните носители на новите идеи в българското общество през XIX век позволяват на Шишманов да достигне до обобщения, които и до днес не са загубили своята значимост. В прекрасната си студия „Увод в историята на Българското възраждане“ Шишманов отново си връща към проблема за положителната роля на гръцкото културно влияние в българската история, като го нарежда между факторите на Българското възраждане. Обичащ дълбоко своя народ, Шишманов счита за свой дълг на учен и гражданин да подчертае, че ние можем да познаваме собствената история единствено ако разглеждаме явленията в духовния живот на българското общество в техния балкански контекст. Това негово съзнание му дава повод да формулира в тази студия мисълта, която изразява ръководното начало в Шишмановите научни дирения: „За щастие българинът е днес достатъчно силен и порасъл да признае отгде е взел някои елементи от своята духовна култура в епохата на Възраждането и даже да забрави злото за всичко онова добро, което съзнателно или несъзнателно, волно или неволно му е било дадено от неговите днешни недоброжелатели“¹³.

Шишманов има голямата заслуга, че опроверга убедително романтичния мит за „уникалността, самобитността, изключителността и неповторимостта“ на нацията, изключваща търсенето на паралели в развитието на отделните народи. Много аргументи в подкрепа на тезата за

¹³ Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. – В: Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. I. С., 1965, 48–49.

сходствата в развитието на всички народи той излага в блестящата си студия, посветена на песента за мъртвия брат“. На базата именно на сходството в развитието на народите стават възможни и взаимните влияния и заемки в областта на фолклора, без да се счита за накърняващо престижа на една култура, ако черпи от образци от друга¹⁴. Във връзка с този проблем са интересни наблюденията на Шишманов върху изворите на „Мати България“ на Неофит Бозвели, в които той стига до спокойната констатация за сръбските и гръцки извори на Бозвелията¹⁵, който, както знаем, се е утвърдил в книжнината от XIX век като лют гъркофоб.

Ръководен именно от съзнанието на учения за общите закономерности в развитието на балканските народи Шишманов разширява изворната база за изследването на Българското възраждане, включвайки в нея огромен кръг нови гръцки и гъркоезични извори. Убеждението му, че истинското научно познание трябва да се опира на изворите го ръководи към трескавата му работа по събиране на гръцки надписи, писмени паметници и пр., които не са намерили своето място в неговите публикации, но се съхраняват днес в архива му. На първо място това са неговите ръкописни бележи, водени с цел да се търсят българо-гръцки успоредици в литературата, стари ракописи на гръцки народни песни, снимки от гръцки носии, копия от гръцки надписи и гръцки старопечатни книги. Пак поради дълбокото си убеждение за общността в развитието на балканските култури Шишманов поддържа кореспонденция с учени от съседните балкански страни, свидетелстваща за усилията му неговите изследвания да бъдат съобразени с постигнатото от колегите в съседните страни. В архива му са запазени писмата от големия гръцки фолклорист Николаос Политис, датиращи от годините 1893–1896, в които се обсъждат проблеми свързани с работата му по „Песента за мъртвия брат“¹⁶, представляваща и до днес модел за балканистично изследване. В архива на Шишманов са запазени и материали, свидетелстващи за сътрудничеството му с румънските учени.

Дълбоко убеден, че митовете в историята могат да виреят именно върху почвата на незнанието и непознаването на „другия“, Шишманов, вече като политически мъж, настоява за дълга на българското училище към българските деца. През 1905 г. в период на най-голямо вледеняване на балканските взаимоотношения вследствие на сблъсъка в Македония, в речта си в Народното събрание Шишманов подчертава : „За нас сърбите, гърците, румънците, чехите, поляците и словенците и пр. са много по-чужди от немците и френците. Училището трябва да сложи край на това престъпно невежество чрез знакомството с историята и литературата поне на най-близките нам народи“¹⁷.

¹⁴ Шишманов, Ив. Значението и задачите..., 207–215.

¹⁵ Шишманов, Ив. Неофит Бозвели. Изворите на „Мати България“. – В: Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. I. С., 1965, 186–193.

¹⁶ Научен архив на БАН, ф. 11 К, оп. 3, а. е. 1230–1231.

¹⁷ Подробно по този въпрос Димов, Г. Цит. съч.

Пак във връзка с анализа си на възгледите на Бозвели Шишманов стига до друга важна констатация, опровергаваща наследени от предишната епоха виждания за напрежения и конфликти, свързани единствено с противопоставяния спрямо „другия“ на национална основа, тъй като националната митология изисква собствената общност да е абсолютно единна и монолитна. Шишманов стига до заключението, че първоначалният вариант на прочутия диалог на Бозвели носи предимно характера на остра социална критика срещу българските чорбаджии и едва по-късно еволюира към ярко изразена враждебност към гърците. Тенденцията да се придава тежест само на противопоставянето на национална основа има за последица, както знаем, и публикуването на гневните диалози на Бозвели в осакатен вид.

В заключение ще подчертая, че Шишманов е съвременник и свидетел на крайно сложни периоди във взаимоотношенията между балканските народи, вследствие на Балканските войни и Първата световна война, но той не си позволява натрупаните в резултат на тях вражди да окажат въздействие върху научните му позиции и до края на научната си дейност продължава да воюва срещу митовете в историята ни. Той прави важен принос както по отношение на осветляването на някои важни и непознати до тогава страни и факти от българското минало, така и по отношение на теоретичното осмисляне на издирения и направен достояние на науката от него фактологически материал. И в двете насоки стореното от Шишманов продължава да има изключително голяма стойност за историка-изследовател на вековете на османското владичество и най-вече на епохата на формирането на националната идентичност. Стореното от Шишманов по отношение на анализа на националните митове отваря пътя за последвалите го Йордан Иванов, Йордан Трифонов и Михаил Арнаудов, и то до днес би могло да служи да пример за смело, спокойно и обективно отношение към парливи въпроси от историята за изследователите на вековете на османското владичество. Позволявам си да твърдя, че всеки път, когато съм се докосвала до делото на Шишманов съм оставала с усещането за досег с интелекта на един модерен човек, на един българин-европеец, на един наш съвременник, от когото има още какво да научим.